

حقوق حیوانات از منظر قرآن، روایات، علوم زیستی و غرب

پدیدآورنده (ها) : رفیعی، ارس؛ عزیزی، امیر

علوم قرآن و حدیث :: نشریه احسن الحدیث :: پاییز و زمستان ۱۳۹۸ - شماره ۸

صفحات : از ۸۳ تا ۱۱۰

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1980945>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۴/۰۲/۲۵

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- حقوق امنیت جسمانی و روانی حیوانات در جامعه اسلامی از منظر قرآن و روایات
- طول عمر امام مهدی (ع) از منظر قرآن، روایات، تاریخ و علوم تجربی
- حقوق حیوانات از منظر قرآن و سنت
- جایگاه حقوق و اخلاق در خانواده از منظر قرآن و روایات
- جایگاه عوامل زیستی در موفقیت فرد از منظر قرآن و روایات
- ظن و تجسس از منظر قرآن و روایات
- کارکردهای نظارت اجتماعی در استمرار تمدن اسلامی از منظر قرآن و روایات
- رابطه میان عقل و دین از منظر قرآن و روایات
- ابعاد حقوق بیماران از منظر قرآن کریم و سنت اسلامی
- شگردهای فتنه گران از منظر قرآن و روایات

حقوق حیوانات از منظر قرآن، روایات، علوم زیستی و غرب

(تاریخ دریافت: ۹۸/۷/۱۵ ♦ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۲۰)

ارس رفیعی^۱

امیر عزیزی^۲

چکیده

از ابتدای آفرینش، حیوانات همواره بخشی از زندگی انسان بوده‌اند و بارها در قرآن کریم نشانه‌های قدرت و عظمت الهی خوانده شده‌اند. انسان نیز فقط آن مرغ باغ ملکوت محبوس در قفس بدن نیست، بلکه شروعی خجسته برای شناخت نحوه آفرینش، تکامل و زندگی تمامی موجودات از جمله حیوانات است؛ لذا احکام و قوانین بسیاری پیرامون رعایت حقوق حیوانات وضع شده‌اند که بر سه اصل حفظ سلامت و عملکرد پایه، زندگی طبیعی و حالات عاطفی بنیان شده است. در این مقاله به همکاری و اعمال هوشمندانه در اجتماعات جانوری اشاره شده و همچنین جوانب گسترده دامن حقوق آن‌ها از نگاه قرآن، پیامبران، ائمه علیه‌السلام و همچنین دیدگاه‌های فقه اسلامی، قانون اساسی، مطالعات پژوهشی و بیانی‌های جهانی سازمان‌های بین‌المللی و کشورهای مختلف بررسی شده است. حقوق حیوانات دامن گسترده‌ای از تأمین نیازهای اولیه آن‌ها به خوراک، بهداشت، سلامتی، آزادی، آسایش و تولیدمثل تا ممانعت از بدرفتاری، صدمه زدن، بهره‌برداری بیش از حد و غیره را دربرمی‌گیرد. رفتارها و تصمیمات آگاهانه حیوانات بر وجود اندیشه و شعور آنان دلالت دارد. حیوانات دارای ذهن و قوه ادراک و احساس‌اند و می‌توانند آسیب ببینند؛ بنابراین نیازمند مراقبت، احترام و رفتاری عادلانه‌اند.

کلیدواژه‌ها: حیوانات، احساس، درک، حقوق، فقه اسلامی، بیانه‌های جهانی.

۱. استادیار گروه زیست‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز ara.rafiie@iauctb.ac.ir

۲. کارشناس ارشد رشته بیوسیستماتیک دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز amirazizi912487@gmail.com

۱. مقدمه

با رجوع به مباحث تکاملی و تبارزایی درمی یابیم که جد چهارپایان اولیه از ماهیان دوتنفسی ریپیدیستیا بوده است. این ماهیان حدود ۴۰۰ میلیون سال پیش اولین دوزیستان را پدید آوردند. دوزیستان سپس به چهارپایان بعدی (آمنیون داران) همچون خزندگان، پرندگان و پستانداران تکامل یافتند (Buono & Viglino, 2018, pp. 134-135; Kardong, 1995, pp. 48-127). خداوند در آیه ۴۵ سوره نور در مورد همین تاریخ تکامل می فرماید: «با اینکه اصل همه حیوانات به آب بازمی گردد، آن ها خلقت های بسیار متفاوت و شگفت انگیز دارند. خدا هر حیوانی را از آب آفرید، که بعضی (مانند مارها) بر شکم روند و برخی (مانند انسان) بر دو پا و برخی (چون اسب و گاو و شتر) بر چهار پا حرکت کنند». بنابراین با نگاهی اجمالی به سیر طبیعی زندگی به این نتیجه می رسیم که از ابتدای آفرینش، حیوانات همواره در کنار انسان و بخشی از زندگی او بوده اند. در دین اسلام که کامل ترین دین از طرف خداوند برای بشر است (مائده: ۳)، حیوانات همواره نشانه های عظمت الهی بوده اند و در قرآن کریم از آن ها به عنوان انعام و کمک الهی به انسان یاد شده (نحل: ۷-۵) و در بیش از ۲۰۰ آیه به آن ها پرداخته شده است. حتی به نگهداری خداوند از آنان اشاره شده است: «آیا در مرغان هوا نمی نگرند که جز خدا کسی نگهدار آن ها نیست» (نحل: ۷۹). از باران در قرآن به عنوان رزق الهی یاد می شود و اهمیت حیوانات تا بدان حد است که رسول خدا می فرماید: «مردم از پرداختن زکات خودداری نمی ورزند، جز اینکه آمدن باران آسمان ها بر آن ها ممنوع گردد و اگر به خاطر چهارپایان نبود، اصلاً بارشی نداشتند» (کلینی، ۱۳۸۵: ۸۱/۶).

زندگی حیوانات و منافع که خداوند در آن ها برای استفاده های مادی و معنوی انسان قرار داده، مایه عبرت و درس آموزی است (باستانی، ۱۳۹۷: ۱۳۱/۴)؛ زیرا به ما می فهماند که هیچ چیزی بیهوده آفریده نشده و حکمتی در پی دارد. قرآن کریم مردم را به شناختن حیوانات و تفکر در خلقت آن ها ترغیب می نماید: «در آفرینش شما و پراکنده شدن جنبندگان عبرت هاست برای اهل یقین (جاثیه: ۴). همچنین خداوند متعال می فرماید: «آیا به شتر نمی نگرید که چگونه آفریده شده است» (غاشیه: ۱۷؛ رضایی آدریانی، ۱۳۹۴: ۱۲۲). بنابراین انسان فقط آن مرغ باغ ملکوت نیست که برای چند روز در قفس بدن جای گرفته باشد. او یک گونه است در میان گونه های دیگر و نیز سرآغازی مبارک برای کشف و شناخت نحوه آفرینش، تکامل و زندگی تمامی موجودات زنده از جمله حیوانات. حیوانات قوه ناطقه و عاقله انسانی را ندارند، ولی از درک و شعور و احساسات بهره مندند و به همین دلیل دین اسلام انسان ها را به رعایت حقوق آن ها توصیه کرده است و انسان فقط حق بهره گیری مشروع از

حیوانات را دارد. همچنین احکام و قوانین بسیاری پیرامون حفظ و نگهداری و ممنوعیت آزار حیوانات وجود دارد.

تأمین آسایش حیوانات شامل هر دو وجه جسمی و روحی آن‌ها و ملاحظات در مورد چگونگی تکامل حیوانات و محیط طبیعی آن‌هاست (Espinosa & Treich, 2021, pp. 531-548). بسیاری از متون دینی کهن، فلاسفه اخلاق (Appleby & Hughes, 1997, pp. 19-31; Duncan, 1997, p. 316)، دانشمندان علوم سیاسی (Garner, 2016, p. 123)، کارشناسان حقوقی و اقتصاددانان (Wise, 2000, p. 150) بر اهمیت رفاه حیوانات تأکید کرده‌اند. نیاز به مراقبت از حیوانات با توجه به میزان وابستگی انسان‌ها به غذا، معیشت، فرهنگی - روانی و همچنین وظیفه اخلاقی انسان‌ها برای محافظت از حیوانات بدیهی است (Rollin, 2004, pp. 1-19). سازمان جهانی بهداشت حیوانات (OIE) می‌گوید: «استفاده از حیوانات مسئولیت اخلاقی به همراه دارد تا اطمینان از رفاه آن‌ها تا حد امکان حاصل شود». هدف این نوشتار، بررسی احکام و قوانین حفظ و نگهداری و ممنوعیت آزار حیوانات است. ما در اینجا به اثبات وجود ذهن، احساس و اندیشه در حیوانات خواهیم پرداخت و سپس حقوق آن‌ها را نقد و بررسی می‌کنیم.

۲. ارتباط، همکاری و فداکاری در اجتماعات جانوری

۲-۱. فداکاری حیوانات

نمونه‌هایی از فداکاری اغراق‌آمیز را می‌توان در بین حشرات اجتماعی جست‌وجو نمود. در میان مورچگان و زنبوران عسل، مدنیت و مقررات خاصی می‌بینیم (بهرامپور: ۱۳۸۴: ۳۸۴). فلسفه وجود زنبورهای عسل در ایثار برای دیگران و جامعه خویش است؛ به عنوان مثال، زنبورهای عسل کارگر با نیش ارمغانند خود به صیادانی که به لانه آن‌ها نزدیک می‌شوند حمله می‌کنند. در جریان حمله، نیش آن‌ها در بدن قربانی گیر می‌کند و زنبور در نتیجه آن می‌میرد. زنبورهای عسل تحت حاکمیت قوانین و نظامات کلی بسیار دقیقی قرار دارند که به اصطلاح روح کندو نام گرفته است. روح کندو و وظیفه هر یک از ساکنان را معلوم می‌کند: پرستاران از لاروها و ندیمه‌ها از ملکه و شاهزاده‌خانم‌های جوان مراقبت می‌کنند، مهندسان و کارگران کندو، در ایجاد عسل، ساخت و محافظت از کندو نقش دارند (مترلینگ، ۱۳۸۸: ۴۹).

۲-۲. همکاری میان حیوانات

همکاری و فداکاری مورچگان همانند انسان‌ها ارتباطی بسیار با عقل دارد (ربیع، ۱۳۹۴: ۹۴).

بارها دیده شده است که مورچگانی شهر خود را رها کرده، به شهر دیگری می‌روند که لانه مناسب‌تری دارد، سپس تعدادی از آن‌ها به لانه قبلی بازگشته، به ساکنان شهر قبلی اطلاع می‌دهند که به شهر جدید عازم شوند. در همین حین همکاری، عده‌ای نیز شهر جدید را رفت‌وروب می‌کنند تا آماده پذیرش ساکنان جدید شود. در قرآن آمده است: «تا به دره مورچه‌ها رسیدند، مورچه‌ای گفت: ای مورچه‌ها به لانه‌هایتان وارد شوید، مبدا سلیمان و لشکرش ناآگاهانه پایمالتان کنند» (نمل: ۱۸). توجه ویژه به مورچه تا بدان حد است که رسول خدا گرفتن آنچه در دست و دهان مورچه است را نهی کرده‌اند (احمدی‌خواه: ۱۳۹۱: ۱۰۷) و حضرت علی (ع) فرمودند: به خدا قسم اگر همه آسمان‌ها و زمین را به من ببخشند و در مقابل از من بخواهند تا با گرفتن پوست جو از دهان مورچه‌ای عصیان کنم، چنین نخواهم کرد (حکیمی، ۱۳۹۲: ۱۸۶). شیرهای موجود در یک گله نیز برای قوی‌تر بودن، با یکدیگر در شکار همکاری می‌نمایند (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۹۶).

در کتب علمی پایه، از صدا به عنوان یکی از راهکارهای ارتباطی بین جانوران مختلف یاد می‌شود؛ به عنوان مثال گونه‌های جیرجیرک *Chrysoperla* برای ارتباط و جذب هم‌گونه با جنس مخالف از فرکانس‌های صوتی اختصاصی استفاده می‌کنند (Futuyma & Kirkpatrick, 2005, p. 360). هم‌گونه‌های سنجاب‌های زمینی ماده خویشاوند نزدیک، از بچه‌های یکدیگر محافظت می‌نمایند و در هنگام نزدیک شدن صیاد به لانه‌هایشان، آوای اعلام هشدار سر می‌دهند. دیگران از این هشدار سود برده، برای فرار فرصت بیشتری پیدا می‌کنند (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۸۷).

علم انسان نسبت به موجودات عالم بسیار محدود و اطلاعاتش از هستی ناقص است. طبق بیان قرآن و جهان‌بینی الهی، هستی دارای شعور است و نه تنها انسان بلکه تمام حیوانات و کائنات، تسبیح‌گوی پروردگار متعال‌اند، لیکن شنیدن آن بر همگان میسر نیست و تنها انبیا، امامان و آن‌ها که حجاب ملک را درنور دیده‌اند، صدای تسبیح کائنات در گوششان طنین‌انداز و مفهوم است. علامه طباطبایی می‌فرماید: «تسبیح تمامی موجودات، تسبیح حقیقی و قالی است و قالی بودن لازم نیست حتماً با الفاظ شنیدنی و قراردادی بوده باشد (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۱۵۲/۱۳). در قرآن کریم آمده است: «هفت آسمان و زمین و هر که در آن‌هاست، همه به ستایش خدا مشغول‌اند، ولی شما ذکر تسبیحشان را نمی‌فهمید» (اسرا: ۴۴). همچنین «آیا مشاهده نکردی که هر که در آسمان‌ها و زمین است و جنین‌دگان و بسیاری از آدمیان همه به سجده خدا مشغول‌اند» (حج: ۱۸) و صدای جیک‌جیک گنجشکان نشان از تسبیح پروردگارشان دارد و از او قوت امروز خود را طلب می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۲۰۵/۱۳).

۳. وجود ذهن و احساس در حیوانات

۳-۱. تعریف ذهن

دکارت تعریفی عینی و تقریباً کاربردی به ذهن داد: کوگیتو! (من فکر می‌کنم، پس هستم). اما سؤال درمورد وجود «من» نیست، بلکه درمورد وجود (حداقل یک) ذهن است. از نظر دکارت، ماهیت ذهن، فکر کردن (یعنی هر گونه حالتی از آگاهی) است. من یک ماشین متحرک با حالت درونی ثابت، همچون ربات نیستم، فکر می‌کنم و می‌دانم که فکر کردن چه حسی دارد. حالت درونی من از قدرت احساس برخوردار است و احساس هم نوعی رویداد ذهنی است. بدین معنا که وقتی فکر می‌کنم به نظر می‌رسد چیزی برای فکر کردن است، اما همچنین به نظر می‌رسد که باید چیزی در حالت‌های ذهنی دیگر هم باشد، مثل دیدن چیزی، شنیدن چیزی، بو دادن چیزی، لمس چیزی، خواستن چیزی، تصور چیزی، در واقع، احساس کردن هر چیزی همچون گرما، سرما، درد، لذت، عصبانیت، ترس، شک، درک (Harrison, 2014, p. 23). بنابراین حالات ذهنی، حالت‌های احساس شده‌ای‌اند و داشتن ذهن (علاوه بر توانایی تفکر) به معنای داشتن توانایی احساس است و در یک کلمه «ظرفیت داشتن احساس یا ذی‌شعور بودن». جایی که احساسات، درک و احساس می‌شوند، می‌توانند آسیب ببینند؛ بنابراین نیازمند مراقبت و احترام‌اند. از آنجا که حیوانات از حیث حقوقی و قانونی برخوردار و حمایت می‌شوند، تحقیق عمیق درمورد مقدار، چگونگی و دلیل احساس موجودات اهمیت بالایی دارد. همچنین حیوانات دارای روح و احساس همدردی‌اند و از کشتن و رفتار بد با سایر حیوانات رنج می‌کشند. در همین راستا در متون روایی و فقهی، ذبح حیوان در برابر نگاه حیوان دیگر، مکروه است و حتی برخی آن را حرام دانسته‌اند (رضایی، ۱۳۸۹: ۱۵۱؛ کرمی، ۱۳۸۹: ۲۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۵۸).

۳-۲. پدیده ذهن دیگر و مقایسه آن در میان انسان‌ها و حیوانات

ما فقط می‌توانیم احساسات درونی خودمان را حس کنیم. وقتی صحبت از احساسات دیگران می‌شود، تنها می‌توانیم آن‌ها را براساس رفتارشان استنباط کنیم، مگر اینکه خودشان به ما بگویند. به این موضوع «مشکل ذهن‌های دیگر» می‌گویند. در میان ما انسان‌ها، به لطف زبان، این مشکل فقط در حالت‌هایی پیش می‌آید که افراد نمی‌توانند صحبت کنند (نوزادی، عدم قدرت تکلم، خواب، کما). وقتی صحبت از پستانداران دیگر و همچنین پرندگان می‌شود، مسئله «ذهن دیگر» برای این سؤال که آیا آن‌ها احساس می‌کنند پدید نمی‌آید. همه کسانی که حیوانی در خانواده داشته‌اند، می‌دانند که آن‌ها احساس دارند، همان‌طور که نوزادان انسان

احساس می‌کنند. توانایی بالای خواندن ذهن، ما را در این مورد مطمئن می‌کند (Harnad, 1991, p. 3). اما در مورد گونه‌هایی مانند ماهی که نمی‌توانند جیغ بزنند چه می‌شود؟ یا بی‌مهرگانی مانند کرم یا صدف؟ آیا آن‌ها احساس دارند؟ با دقت در اندام‌های حسی‌شان که نشانگر احساس و آگاهی از محیط بیرون است، می‌توان پاسخ این سؤالات را یافت. ماهیان دارای مغز، چشم، گوش داخلی، خط جانبی، آمپول‌های لورانزینی، مجموعه پینئال و دیگر اندام‌های حسی‌اند. این اندام‌ها به دیدن، شنیدن، درک آشفته‌گی‌ها، امواج اطراف و تغییرات دمایی و انجام دیگر کارهایی که سیستم حسی و حرکتی‌شان برای آن‌ها سازگار شده، کمک می‌کند. بی‌مهرگان نیز با داشتن انواع گیرنده‌های چشایی، استاتوسیت، چشم ساده و ... از محیط اطرافشان ده‌ها پیام را دریافت، احساس و تفسیر می‌کنند. تمامی آن‌ها از شکاریان می‌گریزند، به طعمه نزدیک شده یا آن را به سمتشان جذب می‌کنند، هم گونه‌هاشان را تشخیص داده و فقط با آنان جفت‌گیری می‌نمایند. بنابراین گونه‌های زیادی دارای احساس و آگاهی‌اند، ولی تا کشف دقیق میزان، چگونگی و چرایی این احساسات توسط انسان راه درازی باقی است.

۳-۳. پدیده ذهن‌خوانی

مشکلی که ممکن است از طرف انسان‌ها برای حیوانات ایجاد گردد، پدیده ذهن‌خوانی است. من از اول می‌دانم چه احساسی دارم یا چه فکری می‌کنم. انسان‌های دیگر می‌توانند با کلمات آنچه را احساس یا فکر می‌کنند به من بگویند و من می‌توانم آن را مشاهده کنم؛ بنابراین به خواندن ذهن آن‌ها نیازی ندارم. ما همچنین می‌توانیم آنچه را که دیگران از رفتار خود احساس می‌کنند یا می‌اندیشند، استنباط کنیم (این کار را محققان علم عصب‌شناسی از طریق اندازه‌گیری فعالیت الکتریکی در مغز انجام می‌دهند). بدون اغراق می‌توان گفت مهارت‌های ذهن‌خوانی منطقی، مشاهده‌ای و همدلی گونه‌های انسانی گسترده‌تر از سایر گونه‌هاست. تقریباً همه پستانداران دارای درجاتی از توانایی خواندن ذهن‌اند، به‌ویژه در مورد نیازهای بچه‌های خود. گونه‌های اجتماعی حتی بیشتر از آن‌اند. برخی از محققان توانایی ذهن‌خوانی در موجودات زنده را به داشتن «نورون‌های آینه‌ای» نسبت داده‌اند. این نورون‌ها هنگامی که موجود کاری انجام می‌دهد یا احساس می‌کند و هم وقتی موجود دیگری را مشاهده می‌کند (یا احتمالاً احساس می‌کند) فعال‌اند (Jones, 2005, pp. 484-488; Rizzolatti & Craighero, 2005, p. 110). اما آیا انسان می‌تواند ذهن گونه‌های دیگر را بخواند؟ احساس سایر اعضای گونه‌ها چیست و به چه فکر می‌کنند؟ پاسخ همیشه واضح نیست. هرچه رفتار و اکولوژی گونه با ما

متفاوت باشد، این مسئله چالش برانگیزتر می‌شود. گاهی اوقات مهارت ترسناک خواندن ذهن، ما (و نورون‌های آینه‌ای) را گمراه می‌کند. نمونه‌ای از ذهن‌خوانی ناموفق، برداشت نادرست از پاسخ بالا بردن بازوی دست در چشم‌گرد تنبل (Nycticebus) به عنوان درخواست غلغلک دادن بود. در حالی که در واقع این یک واکنش دفاعی ناشی از ترسیدن و احساس حمله بود. نتیجه این شد که فشار بی‌رحمانه‌ای به این موجودات کوچک بی‌گناه در محل زندگی‌شان وارد شود، فقط به این دلیل که انسان‌ها به اشتباه ذهن‌خوانی کرده بودند (Nekaris, Campbell, Coggins, Rode, & Nijman, 2013, p. 3).

۴. وجود اندیشه، شعور در حیوانات

۴-۱. آیا خداوند حیواناتی فاقد قدرت تفکر آفریده است؟

تعقل یا اندیشه در روان‌شناسی به فرایندهای روانی اشاره دارد که حاصل ذهن آدمی است و به «دانستن» منجر می‌گردد. در تعریف جامع‌تر، تعقل یا اندیشه (فکر کردن) یعنی مشاهده مستقیم (یا احساس) اینکه من موجودی دارای احساسم و یک روبات بی‌فکر نیستم، می‌توانم احساس کنم، فکر کنم و انجام دهم؛ اما چگونه و چرا؟ این‌ها مواردی است که در آن‌ها افراد و همچنین گونه‌ها می‌توانند متفاوت باشند. در انسان‌ها این موضوع با قوه ناطقه حل می‌شود، اما ما با سایر گونه‌ها، که بسیاری از آن‌ها با گونه‌های ما بسیار متفاوت‌اند، در کره زمین زندگی می‌کنیم و هیچ یک قادر به گفت‌وگو نیستیم. آیا آن‌ها نیز قدرت تفکر دارند؟

اگر زیست‌شناسی داروین (حیدری ۱۳۹۱: ۱۳۹/۳) را به روشی غیرمتعارف و غیرانسانی تفسیر کنیم، موجودات باید فقط ماشین زنده ماندن و تولید مثل باشند: ربات‌هایی که توانایی دارند از طریق جهش‌های ژنتیکی کور و انتخاب طبیعی بدون هدف ساختارها و عملکردهایی را افزایش دهند که شانس بقا و تولید مثلشان را بالا ببرند. این ساختارها و عملکردها شامل ریخت بدن موجودات، ظرفیت‌های رفتاری و منشأ عصبی آن ظرفیت‌ها، حرکت، جست‌وجوی غذا و جفت‌گیری تا یادگیری، رقابت، همکاری، برقراری ارتباط و حتی صحبت کردن است. آیا موجودات بدون داشتن ذهن، احساس، درک و اندیشه می‌توانند تمام موارد فوق را انجام دهند؟ آیا خالق حکیم موجوداتی بی‌فکر آفریده است؟ مسلماً چنین نیست.

۴-۲. ارتباط میان ادراک، رنج کشیدن و داشتن احساسات

فیلسوف اخلاقیات، جرمی بنتام راجع به حیوانات در سال ۱۷۸۹ گفت: «سؤال این نیست که آیا آن‌ها می‌توانند استدلال کنند؟ یا آیا آن‌ها می‌توانند صحبت کنند؟ اما، آیا آن‌ها می‌توانند

رنج بکشند؟» (Johansson-Stenman, 2018, pp. 403-415) تعریف ادراک از دید فلاسفه، دانشمندان و دولت‌ها (de Witte, 2009, pp. 148-156) به معنای داشتن توانایی رنج کشیدن و داشتن احساسات است، همان‌طور که در پنج آزادی (D.J. Mellor, 2016, p. 241) بیان شده است. تحقیقات علمی زیادی درمورد گرسنگی، تشنگی و درد موجود است و این نشان می‌دهد که همه مهره‌داران و حداقل برخی بی‌مهرگان از نظر واکنش به کمبود غذا یا آب و محرک‌های ناخوشایند به انسان و سایر پستانداران شباهت دارند. آن‌ها گیرنده‌های عصبی و عملکردهای پردازشی مشابهی در سیستم عصبی مرکزی دارند و تغییرات فیزیولوژیکی و رفتاری مشابهی نشان می‌دهند (Sorabji, 2018, pp. 17-30; Wenzel, 2019, pp. 35-56).

درک این نکته که حیوانات دارای ادراک‌اند و می‌توانند رنج بکشند، مسئولیت نحوه رفتار با آن‌ها را به همراه دارد. امیرالمؤمنین (ع) خطاب به مردی که اسب خودش را عقیم کرده بود، فرمود: آن را مثله کردی! بر پیشانی اسب تا روز قیامت خیر نوشته شده است. یال اسب، وقار آن و پیشانی‌اش زیبایی آن و دمش نشانه قدرت است (جوادی، ۱۳۹۲: ۴۳). همچنین، یکی از وظایف معمول در کشاورزی، محدود کردن خوراک خوک‌ها برای جلوگیری از افزایش چربی بدن است. قبلاً تصور می‌شد که آن‌ها به این محدودیت عادت می‌کنند. با این حال محققان در ادینبورگ به خوک‌هایی که از جیره‌های غذایی به میزان استاندارد تغذیه می‌کردند آموزش دادند تا با فشار صفحه‌ای بتوانند از دستگاه، غذای اضافی تحویل بگیرند. خوک‌ها در یک آزمایش کوتاه، هر زمان از روز، صدها بار آن صفحه را فشار می‌دادند. این آزمایش نشان می‌دهد خوک‌ها در طول ۱۶ هفته بارداری خود از گرسنگی شدید رنج می‌برده‌اند (Lawrence, Appleby, & Macleod, 1988, pp. 131-137). بدتر اینکه، آن‌ها معمولاً به قفس‌هایی جداگانه با اندازه‌ای کوچک محدود می‌شدند، طوری که حتی نمی‌توانستند بچرخند و این اضطراب شدیدی ایجاد می‌کرد. امروزه این قفس‌ها در بسیاری از کشورها از رده خارج شده‌اند و مسکن گروهی برای این حیوانات ایجاد شده است (Albernaz-Gonçalves, Olmos, & Hötzel, 2021, p. 100154). قانون پیشگیری از ستم به جانوران (The Prevention of Cruelty to Animals Act (PCAATA) در سال ۱۹۶۰ توسط پارلمان هند تصویب شد تا مانع تحمیل درد و رنج غیرضروری و ظلم به حیوانات شود. در این قانون برخورد بی‌رحمانه با حیوانات همچون ضرب و شتم، سواری گرفتن بیش از حد، تزریق داروی مضر، نقل و انتقال رنج‌آور، بستن به زنجیر یا حبس بدون دلیل،

پیشنهاد فروش نامعقول حیوانات ناقص و مریض، گره زدن حیوان اهلی در قفس حیوانات وحشی، نگهداری حیوانات به منظور مسابقات تیراندازی، از بین بردن سگ‌های ولگرد در اتاق‌های کشنده و غیره جرم محسوب می‌شود و جریمه‌های مالی به همراه دارد (Kumar, 2021, pp. 23-41).

براساس تحقیقی که در سال ۲۰۲۱ در دانشگاه کالیفرنیا انجام گرفت، مشخص شد شرایط استرس‌زا و اشتباه صنعت تخم مرغ ایالات متحده باعث مرگ جوجه‌ها قبل از رسیدن به سن تخم‌گذاری می‌شد. سپس آن‌ها تصمیم به جایگزین کردن ۵۰ درصد از وعده تخم مرغ با پنیر سویا در صبحانه محصلین کردند. همچنین اجبار به صدور گواهی رفاه جوجه‌ها به بهبود شرایط زندگی و کاهش رنج آن‌ها انجامید (Cleveland, Gee, Horn, Weichert, & Blanco, 2021, pp. 157-174). بیش از ۵۰ سال تحقیق نشان می‌دهد که بدرفتاری و سوءاستفاده جنسی از حیوانات اهلی خانگی، شاخص خطر خشونت علیه انسان است. متجاوزان فیزیکی، مجرمان جنسی و کودک‌آزاران، اغلب سابقه سوءاستفاده از حیوانات را دارند. تقریباً تمام مجرمان جنسی آدمکش در یک مطالعه، به‌طور قابل توجهی در دوران کودکی و نوجوانی به حیوانات آسیب رسانده بودند. درصد قابل توجهی از قاتلان زنجیره‌ای، در دوران زندگی‌شان به وحشی‌گری علیه حیوانات پرداخته‌اند که با انگیزه‌های بسیار شرورانه‌تری مانند سادیسم همراه بوده است. انسان‌های سادیست ممکن است قبل از آزار قربانیان انسانی یا به‌طور هم‌زمان از حیوانات سوءاستفاده کنند (Johnson, 2018, pp. 403-415).

پردازش مغز، زمینه‌ساز ایجاد تأثیرات منفی ناشی از وضعیت بحران-بقا و نیز تأثیرات مثبت مرتبط با وضعیت مناسب زندگی است؛ طوری که وقتی حیوانات سطح قابل توجهی از ناراحتی و رنج را تجربه می‌کنند، انگیزه آن‌ها برای استفاده از فرصت‌های پاداش‌آور مهار می‌شود (Held & Špinka, 2011, pp. 891-899).

۳-۴. حتی بی‌مهرگان نیز قدرت ادراک دارند.

بین بی‌مهرگان بهترین شواهد داشتن ادراک در سرپایان (هشت‌پا و گونه‌های خویشاوند) دیده شده است. آن‌ها بزرگترین مغز را در بین بی‌مهرگان دارند، با سازمانی پیچیده و مشابه قشر مغز مهره‌داران که قدرت پردازش دارد. بنابراین برخی دولت‌ها برای محافظت از هشت‌پا و دیگر مهره‌داران، مقررات آزمایشگاهی خاصی وضع کرده‌اند که به کمترین درد، رنج یا پریشانی حیوانات منجر می‌شود (Espinosa & Treich, 2021, pp. 531-548; OFFIC, 1986, pp. 1-63).

۴-۴. شعور در حیوانات

شعور و فهم ویژه انسان نیست. علامه تهرانی حیوانات را دارای شعور، ادراک و فهم می‌داند. علامه طباطبایی می‌گوید حیوانات نیز مانند انسان‌ها دارای عقاید و آرای فردی و اجتماعی‌اند و مبنای زندگی آن‌ها در راستای بقاست. شیخ مفید نیز فهم و شعور حیوانات را منکر نمی‌شود (لطیفی، ۱۳۹۶: ۸۷-۱۰۹). به گواهی آیات و سخنان پیشوایان معصوم (ع) نیز حیوانات دارای احساسات و عواطف‌اند و به اندازه سعه وجودی‌شان از درک و شعور بهره دارند (عظیمی، ۱۳۹۸: ۱۳۵) و بر چهار چیز آگاه‌اند: شناخت پروردگار، جنس مخالف، مرگ و روزی (دیباچی، ۱۳۹۰: ۱۰؛ زارع بیدکی، ۱۳۹۲: ۵۸۷).

۵. رفتارهای آگاهانه حیوانات

بسیاری از حیوانات از نشانه‌های بویایی، دیداری و شنیداری برای دور کردن رقیب یا شکارچی استفاده می‌کنند؛ مثلاً شناخت دشمن، جزو غریزه مورچه است. حضرت سلیمان (ع) همراه با سپاهیان از منطقه‌ای عبور می‌کردند، مورچه‌ای به سایر مورچگان گفت: «فوری به خانه‌هایتان بروید، تا زیر پای ارتش سلیمان له نشوید» (نمل: ۱۸).

پرنده‌گانی با نام دم‌جنبک‌های ابلق با یکدیگر از قلمرو چراگاه زمستانی‌شان دفاع می‌کنند. پرنده‌گان ماده با ارزیابی آواز پرنده‌گان نر، تجربه و سن آن‌ها را حدس می‌زنند. کلاغ‌ها همیشه بزرگ‌ترین صدف‌های حلزونی را برای تغذیه برمی‌گزینند و آن‌ها را از ارتفاع ۵ متری به پایین می‌اندازند. با این کار هزینه انرژی پرواز به حداقل و سود حاصل از تغذیه به حداکثر اندازه خودش می‌رسد. سار همیشه اقتصادی‌ترین روش را در برداشت تعدادی کرم و رساندن آن به جوجه‌ها برای تأمین انرژی لازم برای رشدشان برمی‌گزیند (وهاب‌زاده، ۱۳۸۵: ۶۳). هدهد از شرک مردم مطلع شده، به سلیمان گزارش می‌دهد. تمام این تصمیمات اقتصادی و هوشمندانه و نیز شناخت توحید و ضرورت گزارش هدهد به سلیمان پیامبر، مسئله‌ای بالاتر از غریزه است (نمل: ۲۲). در همین سوره آمده است هدهدی به حضرت سلیمان خبر داد که من از چیزی خبر یافته‌م که تو از آن آگاه نشده‌ای؛ من سرزمین زنی حکمران را با تمام رعیتش یافته‌م که به جای خدا، خورشید را می‌پرستیدند؛ چرا آن‌ها خداوندی را پرستش نمی‌کنند که نهان و آشکار شما را می‌داند. خداوندی که معبودی جز او نیست. این گزارش حکیمانه نیز نشان از شعور ویژه هدهد دارد (لطیفی، ۱۳۸۹: ۲۴/۱۰۹-۸۷؛ نمل: ۲۶-۲۲) و بدون تردید انسان‌های عادی از به جای آوردن چنین حجت و بیان واضحی عاجزند، جز در مواردی خاص؛ مثلاً در سوره نمل آمده است: «سلیمان گفت: ای مردم، ما را زبان مرغان آموختند و از هرگونه

نعمت عطا کردند، این همان فضل و بخشش آشکار است» (نمل: ۱۶) و ما حظّ و بهره داود را به فضل و کرم خود کاملاً افزودیم و امر کردیم که ای کوه‌ها و ای مرغان شما نیز با (تسبیح و نغمه الهی) داود هم‌آهنگ شوید (سباء: ۳۴).

در کتب علمی گفته شده که خفاش‌ها با استفاده از جاییابی انعکاسی echolocation، می‌توانند فاصله یک جسم تا خودشان، اندازه، شکل، تراکم جسم و حتی جهت حرکت آن را (در صورت وجود) تعیین کنند. خفاش‌ها اصوات فراصوت با فرکانس ۱۰۰۰۰-۱۴۰۰۰ هرتز تولید می‌کنند که عمدتاً فراتر از محدوده گوش انسان است. سپس صدای برگشت‌داده‌شده از جسم، توسط غشای پایه درون حلزون گوش پردازش می‌گردد و اطلاعات بسیار دقیقی از محیط اطراف را به آنان می‌دهد (Shriram & Simmons, 2019, p. 297). امام علی (ع) در خطبه ۱۵۵ نهج‌البلاغه از آفرینش حکیمانه خفاش به‌عنوان یکی از شگفت‌ترین مخلوقات نام می‌برد، طوری که نه تاریکی شدید شب چشمان آن‌ها را از دیدن باز می‌دارد و نه ظلمت شب مانع حرکت آنان می‌گردد. گفته‌ها به‌درستی بر این حقیقت علمی تأکید دارد که خفاشان در شب توسط جاییابی انعکاسی، طعمه را پیدا می‌کنند و در همین حین توسط شکارچیانشان دیده نمی‌شوند. آگاهی حیوانات از زلزله‌ها قبل از وقوع آن و کارهای خارق‌العاده آن‌ها در سیرک‌ها حاکی از هوش شگفت‌انگیزشان است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۴۴۹).

فعالیت‌های آگاهانه گونه‌های مختلف حیوانات برای تهیه غذا، ایمنی، تغذیه فرزندان و غیره متفاوت است. واکنش‌پذیری یا انفعال به نوع گونه و تاریخچه زندگی آن بستگی داشته و بسیار دقیق انجام می‌شود. خرس قطبی مادر (Ursus maritimus) در گودال برفی، پنگوئن امپراطور (Aptenodytes forsteri) در زمستان قطب جنوب یا شفیله کک (Pulex irritans)، هفته‌ها یا حتی ماه‌ها غیرفعال می‌مانند؛ زیرا بهترین راهکار برای بقا و تولید مثل است. از طرف دیگر، یک حشره‌خوار کوتوله (Sorex minutus) باید برای زنده ماندن در زمستان اروپا دائماً دنبال طعمه‌های بی‌مهره بدود؛ چون مجبور است حداقل در هر ساعت یک بار غذا بخورد و گاومیش آمریکای شمالی (Bison bison) ۴۰ درصد از ساعات روز در جست‌وجوی غذاست (Špinka, 2019, pp. 11-20).

۶. حقوق حیوانات

تأمل واقعی درمورد به رسمیت شناختن حقوق حیوانات از قرن هجدهم توسط جرمی بنتام فیلسوف (۱۷۴۸-۱۸۳۲) آغاز شد (Müller-Schneider, 2013, pp. 50-54). سپس Andrée Géraud با چاپ کتابی به نام Declaration des droits de l'animal در سال

۱۹۳۴ الهام‌بخش بیانیه جهانی حقوق حیوانات در سال ۱۹۷۸ شد. او برای اولین بار ایده ایجاد «کد حیوانی» (امروزه برای چاپ مقالات الزامی است) را ارائه داد که بر سه اصل راهنما استوار است: اول، حیوانات باید خوشحال باشند: اگر حیوانی شاد نباشد، رنج می‌برد؛ ثانیاً، رنج‌هایی که به حیوانات وارد می‌شود باید کاملاً ضروری باشد؛ سوم، لذت‌های مجاز برای آن‌ها کاملاً ایجاد شده باشد: این بدان معناست که حیوانات نباید از لذت محروم شوند (Géraud, 1939, p. 30).

اولین اعلامیه‌ها و منشورها براساس جنبه اخلاقی رابطه بین انسان و سایر حیوانات بود. در مقابل، بیانیه جهانی حقوق حیوانات مبتنی بر پیشرفت علمی است و انسان‌ها باید از این پیشرفت در نزدیک شدن به روابط خود با سایر حیوانات نتیجه بگیرند. ژنتیک مولکولی ثابت کرد که همه حیوانات (از جمله انسان) دارای کد ژنتیکی جهانی‌اند، با هم خویشاوندند و تنوع ژنتیکی و رفتاری گونه‌ها در طول زمان به علت جهش‌های ژنتیکی و تنوع در اقلیم محیط زندگی ایجاد گشته است (Chapouthier & Nouët, 1998, p. 98).

دانشمندان برجسته‌ای در تهیه پیش‌نویس بیانیه ۱۹۷۸ همکاری کردند. در میان آن‌ها برنده جایزه نوبل فیزیک با نام آلفرد کاستلر، تیری مولنیه از آکادمی فرانسه و پروفیسورهایی با نام‌های Monod, Nouët, Bessis و Georges Heuse داشتند. در سال ۱۹۷۲ متن بیانیه را به مدیر کل سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی سازمان ملل متحد (یونسکو) ارسال کرد و یونسکو نیز آن را پس از چندین اصلاح توسط شورای ملی حمایت از حیوانات (Conseil National de la Protection Animale) متنی با عنوان «حقوق حیوانات، دوازده اصلی که باید رعایت شود» تصویب کرد. متن نهایی سرانجام در ۱۵ اکتبر سال ۱۹۸۷ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسید (Neumann, 2012, p. 91).

در اینجا برخی از مهم‌ترین حقوق حیوانات از منظر اسلام و سازمان‌های بین‌المللی با استناد به قرآن، روایات و علوم زیستی ذکر می‌شود:

- **نفقه:** در صورت امتناع سرپرست حیوان از تأمین نفقه، بر حاکم لازم است او را به این وظیفه اجبار کند و در صورت عدم توانایی شخص، باید افراد دیگر به این وظیفه اقدام نمایند. همچنین حاکم می‌تواند اموال سرپرست حیوان را فروخته یا نفقه حیوان را تأمین کند (صاحب جواهر، ۱۳۹۵: ۵۳-۵۴؛ احمدی‌خواه: ۱۳۹۱: ۹۱-۹۷). علامه حلی حکم به جواز وقف برای علف دابه (حیوان) در راه خدا می‌کند (مقیمی، ۱۳۸۵: ۱۹۵-۱۳۸).

- **غذا و آب:** «و انواع میوه‌ها و علف‌ها و مرتع‌ها را رویانیدیم تا شما آدمیان و حیواناتتان هم

از آن بهره‌مند شوند» (عبس: ۳۱، ۳۲). صاحب جواهر می‌نویسد: «بر امانت‌گیرنده لازم است حیوان را سیراب کند و آن را علف دهد» (جواد، ۱۳۹۲: ۲۸). رسول خدا (ص) فرمودند: «حیوان می‌گوید: پروردگارا، به من مالکی روزی نما که سیر و سیرابم سازد» (کلانتری، ۱۳۸۱: ۲۸۶-۲۴۷). همچنین فرمودند: «خداوند گناهان آن زن بدکاره را به سبب احسان به آن سگ و سیراب کردنش آمرزید» (غفوریان، ۱۳۸۹). حقوق اسلامی، به منظور نجات جان حیوان، غصب و تصرف در اموال فردی را که حاضر به فروش علوفه با قیمت متداول نیست، مجاز شمرده است (پوراحمدی، ۱۳۸۴: ۱۵۱-۱۳۶). ماده ۱۲ قانون صید و شکار می‌گوید: تخریب چشمه‌ها و آبشخور حیوانات در مناطق حفاظت‌شده و پناهگاه‌های حیات وحش، مشمول مجازات ۳ ماه تا ۳ سال حبس و جریمه نقدی می‌گردد (سازمان دامپزشکی کل کشور/ مصوب ۱۳۷۵).

- **سلامتی:** سازمان جهانی بهداشت حیوانات با نام سابق دفتر بین‌المللی همه‌گیری در حیوانات (Office International des Epizooties (OIE) در سال ۲۰۱۸ و با مجموع ۱۸۲ کشور عضو، در کنترل بیماری‌های حیوانات، خدمات دامپزشکی، ایمنی مواد غذایی و بهداشتی بالا بردن همبستگی بین‌المللی نقش داشت و سازمان تجارت جهانی (WTO) آن را سازمانی مرجع شناخته است (Caceres, Tizzani, Ntsama, & Mora, 2020, pp. 289-297); مثلاً استفاده از هورمون رشد گاوی مصنوعی (rBGH) که برای افزایش تولید شیر گاو در دامداری‌ها عرضه می‌شد را غیرمجاز دانست. این هورمون سطح هورمون دیگری به نام فاکتور رشد شبه‌انسولین (IGF-1) را بالا می‌برد که ممکن است باعث ورم پستان گاو و ایجاد سرطان پروستات، روده بزرگ و سایر موارد در انسان و حیوان گردد (Allen et al., 2002, pp. 1441-1448). در سال ۲۰۰۷، پلیس بین‌الملل بیوتروریسم را منتشر کردن عوامل زیستی یا سمی به قصد نابودی یا آسیب رساندن به انسان‌ها، حیوانات و گیاهان ممنوع تعریف کرده است (عباسی، ۱۳۹۲: ۱۴۴-۱۴۳).

- **بهداشت:** در روایات اهل بیت (ع) به رعایت اصول نظافت پیرامون غذا، محل زندگی و بدن حیوان تأکید شده است. پیامبر اکرم می‌فرمایند: «آب بینی گوسفند را پاک کنید و در آغوش نماز بگزارید» (کلانتری، ۱۳۸۱: ۲۶۲). محل خوابیدن و استراحت گوسفندان را باید نظافت کرد و خاک آن را عوض کرد (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۱۰). در ماده ششم قانون تفتیش صحتی حیوانات، مستخدمین تفتیش صحتی حیوانی اقلأً سه ماه یک مرتبه بایستی طویله‌ها، اماکن مخصوص تربیت حیوانات و کارخانه‌های مخصوص تهیه محصولات حیوانی را از لحاظ ضدعفونی و سلامت حیوانات معاینه کنند (سازمان دامپزشکی کل کشور، ۱۳۰۵).

- **حفظ و نگهداری:** در ماده ششم قانون شکار و صید سازمان دامپزشکی کشور (مصوب ۱۳۴۶)، حفظ و نگهداری شکارگاه‌ها و فضای حیاتی جانوران وحشی و حمایت از آن‌ها در برابر گرسنگی، تشنگی، صید، شکار بی رویه و عوامل و حوادث نامساعد جوی و طبیعی، از وظایف سازمان حفاظت از محیط زیست است. حیوان در حکم زمین است و حق سرپرستی آن برعهده صاحبش است. امیرالمؤمنین (ع) در این مورد فرمودند: «اگر صاحب حیوان او را در جایی بی‌آب‌وعلف رها کرد، حیوان او از آن هر کسی است که آن را سرپرستی کند» (شمس‌الدین محمد، ۱۳۷۲: ۲۲۴). به حداقل رساندن تأثیرات منفی حین تیمار و نگهداری حیوانات، به تجربه عاطفی مثبت و کاهش اختلالات فیزیکی / عملکردی احتمالاً کوتاه‌مدت در حیوانات منجر می‌شود. بنابراین مدیریت بهینه تأثیرات منفی (تشنگی، گرسنگی، پریشانی، ناراحتی و درد) باید به هدف کاهش شدت آن‌ها در محدوده خنثی یا سطوح پایین قابل تحمل باشد (D. J. Mellor & Beausoleil, 2015, pp. 3-8).

- **استفاده:** اسلام با رعایت حق تقدم حیات بشری و قوام نظام اجتماعی، احکامی مطابق با عدالت در بهره‌برداری و استفاده از حیوانات، وضع کرده است. خداوند می‌فرماید: «خداست آن که برای شما آدمیان چهارپایان را آفرید تا بر بعضی سوار شوید و از برخی بخورید و برای شما در چهارپایان منافع (دیگری نیز) هست» (غافر: ۸۰-۷۹). اگر به دلیل خشکسالی و کمبود علف، بهره‌برداری از شیر حیوان، برایش زیان‌آور باشد، مالک نمی‌تواند شیر آن را بدوشد (مقیمی حاجی، ۱۳۸۵). پیامبر اکرم سفارش می‌کردند که حیوان‌ها را زیاد ندوشند و برای بچه‌های آن‌ها چیزی باقی بگذارند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۹). از دیگر موارد، رعایت توان حیوان حین بارکشی و سواری با آن است. در این رابطه امام صادق (ع) فرمودند: «کسی که با خسته کردن بیش از حد چهارپایان بر سرعتش می‌افزاید تا زودتر به مقصد برسد، نماز و حجتش پذیرفته نیست» (کرمی، ۱۳۸۹: ۳۰-۲۵). سال ۲۰۰۶، در پایتخت کلمبیا (بوگوتا) بر روی ۳۵۰۰ اسب کارگر که کالاهای زیادی را حمل می‌کردند و امرار معاش ۱۸۰۰۰ خانواده از جمله بسیاری از افراد فقیر را تأمین می‌نمودند، تحقیقی انجام شد. چندین کلینیک ۲۶۸ اسب را درمان کردند: ۶۰ درصد دارای مشکلات پا، ۴۰ درصد مشکلات تغذیه‌ای و ۳۰ درصد ضایعات پوستی یا زخم زین بودند (D. J. Mellor & Beausoleil, 2015, p. 21; Samad, Lozano-Gracia, & Panman, 2012, p. 194). پیامبر اکرم (ص)، سوار شدن سه نفر بر پشت یک حیوان یا سوار شدن به صورت ناموزون را نهی نموده‌اند. امام صادق (ع) فرمود: «ای غلام! به این شتر عدالت روا بدار که خداوند عدالت را دوست دارد» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۳۹۶/۸: ۳۰۸/۱۶).

- **زندگی:** با توجه به آیات و احادیث، انسان‌ها از کشتن حیوانات منع شده‌اند و تنها به صورت مشروط و در حد ضرورت حق تصرف در حیات جانوران را دارند. پیامبر اکرم (ص) کشتن حیوانات را نهی فرمودند، مگر آنکه موذی باشد و آزار برساند (متقی، ۱۴۰۹: ۳۹). همچنین از ایشان نقل شده که هر حیوان پرنده یا غیر آن که به ناحق کشته شود، روز قیامت با قاتل خویش مخاصمه خواهد کرد (وزیری فرد، ۱۳۹۳: ۲۱۴) و اگر کسی گنجشکی را بیهوده بکشد، روز قیامت در پیشگاه خدا می‌گوید: فلانی مرا بیهوده کشت، بدون آنکه از این کشتن، سودی ببرد! و نگذاشت که من از حشرات زمین استفاده نمایم (متقی هندی، ۱۴۰۹: ۱۵/۳۹۹۷۱). برای زنده ماندن حیوان، هزینه کردن مال، واجب است. موسی بن جعفر (ع) درباره سر بریدن هدهد فرمودند: «آزار و سر بریده نمی‌شود، او خوب پرنده‌ای است» (کلاتری ارسنجانی، ۱۳۸۱: ۲۵۱).

- **آسیب و صدمات:** درد حاد یا مزمن ناشی از آسیب، ممکن است به عدم تحرک، محدودیت حرکت یا اختلال در پاسخگویی رفتاری به فرصت‌های بالقوه لذت‌بخش منجر شود. نفس نفس زدن ناشی از اختلالات قلبی یا تنفسی حاد یا مزمن ممکن است حیوانات را به سطح پایین فعالیت بدنی محدود کند. بیماری، ضعف و سایر تأثیرات ناتوان‌کننده ممکن است حیوانات را از انجام فعالیت‌های بدنی فعال بی‌انگیزه کند و در نتیجه باعث شود آن‌ها غیرفعال و جدا از دیگران باقی بمانند (D. J. Mellor & Beausoleil, 2015, pp. 3-8). براساس قانون ۳۶۲ مجازات اسلامی هرگاه کسی حیوانی را بزند و آسیبی به آن برساند، عهده‌دار خسارت‌های وارده خواهد بود.

- **شکار:** جواز شکار در فقه اسلامی زمانی صادر می‌گردد که حیوان بتواند حداقل از خود دفاع بکند و امکان فرار داشته باشد؛ لذا باید از شکار نوزاد حیوانات یا آن‌ها که امکان فرار یا پرواز ندارند، پرهیز کرد و استفاده از گوشت آن‌ها نیز جایز نیست (کرمی، ۱۳۸۹: ۲۵-۳۰). رسول خدا (ص) شکار کردن را دوست نداشت و می‌فرمود: «هر کس دنبال شکار رود، از امور اخروی غافل می‌گردد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۸۱). در ماده‌های ۶۷۹ و ۶۸۰ قانون مجازات اسلامی آمده است که «هر کس به عمد و بدون ضرورت، حیوان حلال گوشت متعلق به دیگری یا حیوانی را که شکار آن‌ها توسط دولت ممنوع اعلام شده است بکشد یا مسموم یا ناقص کند، به ۹۱ روز تا شش ماه حبس یا جزای نقدی از یک میلیون و پانصد هزار ریال تا سه میلیون ریال محکوم خواهد شد. همچنین هر کس برخلاف مقررات و بدون مجوز قانونی اقدام به شکار یا صید حیوانات و جانوران وحشی حفاظت‌شده کند، به دو تا ده سال حبس محکوم خواهد شد.

- **ذبح:** پیامبر خاتم (ص) فرمودند: «نیکو ذبح نمایید، کارد را تیز کرده، ذبیحه را زود راحت کنید (بهرامی خوشکار، ۱۳۹۰: ۲۶۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۶۴). ایشان به قصایی فرمود: «او را با مهربانی و ملایمت به سوی مرگ ببر» (صدر، ۱۳۹۰: ۳۶۶). همچنین سفارش کرده‌اند: «در حق این حیوانات، از عذاب خدا بترسید. چاق و پروار آن‌ها را بخورید و بر سالم و سزاوارشان سوار شوید» (متقی هندی، ۱۴۰۹: ۶۲/۹). پیامبر (ص) حتی در رعایت حق گنجشک گفتند: «هر کسی گنجشکی را بدون رعایت حق آن بکشد، در روز قیامت از او بازخواست خواهد شد» (متقی هندی، ۱۴۰۹: ۳۷/۱۵، ۴۰). در اسلام از تعرض، ذبح و سر بریدن حیوانات و پرندگان در شب مگر به هنگام ضرورت نهی شده است؛ زیرا خداوند شب را برای استراحت و مایه آرامش قرار داده است (زارع بیدکی، ۱۳۹۱: ۵۹۱). قانون استفاده از روش‌های انسانی در ذبح (Humane Methods of Slaughtering Act) سال ۱۹۷۸ در آمریکا تصویب شد. طبق این اساسنامه دام‌ها بایستی قبل از ذبح با یک ضربه، شلیک گلوله، وسیله الکتریکی یا شیمیایی که بسیار سریع عمل می‌کند، بدون احساس درد یا ترس بیهوش شوند. قانون بازرسی از محصولات طیور در سال ۱۹۵۷، وزارت خدمات کشاورزی و بازرسی ایالات متحده را ملزم به بازرسی تمام پرندگان اهلی در هنگام ذبح و فرآورده‌های غذایی برای مصرف انسان می‌کند. اهداف اصلی این قانون جلوگیری از فروش مرغ و کالاهای تقلبی و اطمینان از ذبح و فرآوری محصولات مرغ در شرایط بهداشتی است (Ruiz, 2018, p. 8). سازمان دامپزشکی کشور ایران در تاریخ ۱۳۷۴ بعد از آرام نمودن حیوانات، دریافت شوک الکتریکی در محدوده ولتاژ ۷۵-۲۸۵ ولت قبل از کشتار را به‌منظور تخفیف رنج حیوان تصویب نمود.

- **پی کردن و مثله کردن:** اسلام به دلیل اینکه پی کردن (قطع دست و پا و مفاصل) موجب مرگ تدریجی و زجر کشیدن حیوان است، مسلمانان را حتی در صورت اضطرار از انجام این عمل نهی کرده است (بیدکی، ۱۳۹۱: ۱۸). همچنین بریدن گوش، دُم و مثله کردن حیوانات کاری شیطانی شمرده شده است (نساء: ۱۱۹).

- **سرگرمی، شرط‌بندی و استفاده در سیرک:** در بند ۱۰ از بیانیه جهانی حقوق حیوانات (۱۹۷۸) گفته شده که نباید از هیچ حیوانی برای سرگرمی و شرط‌بندی انسان بهره‌برداری کرد. نمایشگاه‌ها و نمایش‌های حیوانات با شأن آن‌ها سازگار نیست. حضرت رسول (ص) می‌فرماید: «خدای تعالی کسی را که حیوان‌ها را به جنگ با هم می‌اندازد، لعن نموده است» (احمدی‌خواه، ۱۳۹۱: ۵). طی تحقیقات مؤسسه خصوصی اروپایی با نام مدافعان بین‌المللی حیوانات (Animal Defenders International (ADI)، مبنی بر بدررفتاری

گسترده در سیرک‌های بولیوی، این کشور با شعار «استفاده از حیوانات در سیرک، عملی بی‌رحمانه است»، اولین لایحه ممنوعیت استفاده از همگی حیوانات (اهلی و وحشی) در سیرک‌ها را در سال ۲۰۰۹ تصویب کرد. این قانون سپس در مصر، یونان و مالت نیز تصویب شد (Browne, 2012, p. 82; Lucassen, 2017, pp. 1-4). همچنین در ماده ۶۵۴ حقوق حیوانات، قمار و گرویندی حیوانات، امری باطل است (حقوق حیوانات در قانون مدنی، مصوب ۱۳۰۷).

- **حمل و نقل:** قانون ۲۸ ساعته (Twenty Eight-Hour Law) اولین بار در سال ۱۸۷۳ با عنوان «پیشرفت در توسعه استانداردهای انسانی برای حمل و نقل گاو، گوسفند و خوک» ایجاد شد. قانون ۲۸ ساعته فعلی در سال ۱۹۰۶ به تصویب رسیده که می‌گوید صاحب هر نوع وسیله نقلیه نمی‌تواند حیوانات را بیش از ۲۸ ساعت متوالی بدون تخلیه برای تغذیه، آب و استراحت نگه دارد (Goding & Raub, 1918, pp. 1-14).

- **بدرفتاری، آزار و رنج:** با استناد به روایات، فقهای شیعه شلاق زدن، داغ نهادن، فلج کردن، مثله کردن، عقیم کردن و سوزاندن حیوانات را نهی کرده‌اند. همچنین هر نوع کاری که موجب آزار و اذیت حیوان شود و اسباب رنج و تعذیب او را فراهم آورد، جایز نیست و مستوجب عذاب الهی و قصاص است (Larijani et al., 2008, pp. 1-2). خداوند خوردن حیوانی را که خفه شده یا به ضربتی مرده یا به ضرب شاخ حیوانی دیگر از بین رفته، برای انسان‌ها حرام کرده است (سوره مائده: ۳). پیامبر (ص) آزار و شکنجه حیوانات را نهی کرده و فرمودند: «هیچ کس نمی‌تواند با آتش، حیوانی را شکنجه و عذاب نماید؛ مگر خدای متعال» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴۴/۶۴). امام صادق (ع) می‌فرماید: «حیوانات را برای چموشی و سرکشی و نه برای سر باز زدن از راه رفتن بزیند؛ زیرا آن‌ها چیزهایی می‌بینند (که موجب حیرت آن‌ها و توقفشان می‌شود) و شما نمی‌بینید». نیز در آداب دوشیدن شیر حیوان آمده است: «مستحب است برای دوشیدن شیر، ناخن را کوتاه کنند تا سبب آزار حیوان نگردد» (زارع بیدکی، ۱۳۹۱: ۵۹۰، ۵۹۲). هر چیزی برای خود حرمتی دارد و حرمت حیوان در صورت اوست. پیامبر (ص) در این مورد فرموده‌اند: «بر صورت چهارپایان نزنید؛ زیرا آن‌ها حمد و ثنای الهی را به تسبیح می‌گویند» (مقیمی، ۱۳۸۵: ۱۸۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۵: ۱۸۲).

- **برخورداری از احترام و راست‌گویی:** از کلام خدای تعالی استنباط می‌شود که هر یک از موجودات به مقدار نصیبی که از وجود دارد، بهره‌ای از علم برده‌اند. از همین رو، حرمت دارند و آدمیان هم در برابر بهره‌برداری از آن‌ها مکلف به رعایت احترام ذاتی آن‌ها هستند (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۶). پیامبر (ص) در جواب سلام مردی با اسبش، به صیغه جمع، به او

و هم به اسب سلام کردند (باستانی، ۱۳۹۷: ۱۴۲). روایت شده است که صاحب حیوانی با نشان دادن کاسه غذا (در حالی که خالی بود)، حیوان را گول زد و او را گرفت. حضرت رسول اکرم (ص) ناراحت شده، فرمودند: «چرا به این حیوان دروغ گفתי؟ نباید او را فریب می دادی». ایشان همچنین فرمودند: «بر مالک چارپایان واجب است به دلیل حرمت روحی حیوان به آن‌ها آب و علف بدهند» (احمدی خواه، ۱۳۹۲: ۱۰۱). در بند دوم از بیانیه جهانی حقوق حیوانات Universal Declaration of Animal Rights (نسخه ۱۹۷۸) نیز گفته شده که همه حیوانات محترم اند (Neumann, 2012, p. 91).

- آزادی: رسول رحمت، به جز سگ موزی، سگ شکاری، و سگ نگهبان انسان‌ها را از اسیر نمودن بقیه حیوانات برحذر می داشت (بخاری، ۱۴۰۱: ۶۷/۳). محصور و منزوی کردن حیوانات اجتماعی در محیط‌های تهدیدآمیز و بی حاصل ممکن است به تجربیاتی همچون اضطراب، ترس، ناامیدی، عصبانیت و افسردگی در آن‌ها منجر شود (D. J. Mellor & Beausoleil, 2015, p. 21). در مقابل، نگهداری حیوانات اجتماعی در کنار دیگران و در محیطی وسیع، پرتحرک و ایمن، برایشان ارزش‌های فراوان دارد. این ارزش‌ها شامل انجام فعالیت‌های اکتشاف، جست‌وجوی غذا یا شکار و فعالیت‌های تعاملی بین هم‌گونه‌ها، مادر یا پدر است (D. Mellor, 2015, p. 241). در بند ۴ از بیانیه جهانی حقوق حیوانات (نسخه ۱۹۷۸) گفته شده که همه حیوانات وحشی در محیط طبیعی خود اعم از خشکی، هوا یا آب حق آزادی دارند و باید اجازه تولید مثل داشته باشند. سلب آزادی، حتی برای اهداف آموزشی، ناقض این حق است (Gibson, 2011, p. 539).

- تولید مثل: قرآن کریم بر زوج آفریده شدن موجودات تأکید دارد: «و اوست که خلق را جفت نر و ماده آفریده است» (نجم: ۴۵). دین اسلام نیز تولید مثل را جزئی از حق و چرخه طبیعی زندگی حیوانات دانسته است و انسان را از انجام اعمالی که به عقیم ساختن حیوانات منجر می گردند، باز می دارد. امام باقر (ع) عقیم‌سازی چهارپایان را ناپسند می دانست (شمخی، ۱۳۹۹: ۱۰). امیرالمؤمنین (ع) خطاب به مردی که اسب خودش را عقیم کرده بود، فرمود: «آن را مثله کردی! بر پیشانی اسب تا روز قیامت خیر نوشته شده است. یال اسب وقار آن و پیشانی اش زیبایی آن و دُمش نشانه قدرت است» (جوادی، ۱۳۹۲: ۴۳).

- دیه: در ماده ۱۷۱ از حقوق حیوانات در قانون مدنی آمده است: هر کس حیوانات ضاله (گم شده) را پیدا نماید، باید آن را به مالکش برگرداند و اگر مالک را نشناسد، باید به حاکم یا قائم مقام او را تسلیم کند و الا ضامن خواهد بود، اگرچه آن را بعد از تصرف رها کرده باشد. نیز طبق ماده ۳۳۰ همان قانون، اگر کسی حیوان متعلق به غیر را بدون اذن صاحب آن بکشد،

باید تفاوت قیمت زنده و کشته آن را بدهد، ولیکن اگر برای دفاع از نفس بکشد یا ناقص کند ضامن نیست. براساس ماده ۳۳۴ قانون مدنی، اگر حیوان به واسطه عمل کسی منشأ ضرر شود، فاعل آن عمل مسئول خسارت وارده خواهد بود.

- **تحقیق:** اسلام برای حفظ حقوق حیوانات، انسان را موظف کرده است در تحقیقات علمی تا حد امکان سطح رفاه حیوانات را بالا ببرد. هدف اصلی دنبال شده در این ضوابط شامل به حداقل رساندن تعداد حیوانات در تحقیقات و تقویت کیفیت زندگی آن‌ها در پژوهش‌های علمی است (زارعیکی، ۱۳۹۲: ۳۵۸؛ کرمی، ۱۳۸۹: ۲۶). ازجمله اصول آزمایشگاهی جدید می‌توان به ۳ عامل اشاره کرد: جایگزینی: به کاربردن جایگزین‌های غیرحیوانی در تحقیق همانند روش‌های برون‌تنی (invitro)، مدل‌سازی ریاضی و کامپیوتری سه‌بعدی (insillico)؛ کاهش: تعداد حیوانات مورد استفاده در تحقیق باید به کمترین حد مقبول در داده‌های معنی‌دار آماری و زیستی برسد و از تکرار غیرضروری نتایج خودداری شود؛ پالایش: به حداقل رساندن درد، ترس و هرگونه تجربیات منفی در هنگام انجام پژوهش (Tsnewang, Tobias, & Morrison, 2021, pp. 155-197). در بند ۱۰ بیانیه جهانی حقوق حیوانات (نسخه ۱۹۷۸)، هرگونه مطالعات حیوانی اعم از علمی، پزشکی، تجاری و ... که به رنج جسمی یا روانی حیوانات منجر شود، مغایر با حقوق حیوانات است و باید از روش‌های جایگزین استفاده کرد (Neumann, 2012, p. 91).

- **تساوی حقوق با انسان:** طبق آیات قرآن کریم انسان و حیوان هر دو حق بهره‌برداری از طبیعت و خوراک را دارند: «از آسمان، آبی مطهر نازل کردیم تا آن را به آفریده‌های خود از چهارپایان و آدمیان بسیار بنوشانیم» (فرقان: ۴۹-۴۸)؛ «آیا ندیدند که ما آب را به‌سوی زمین‌های خشک می‌رانیم و به‌وسیله آن زراعت‌هایی می‌رویانیم که هم چهارپایان‌شان از آن می‌خورند و هم خودشان تغذیه می‌کنند» (سجده: ۲۷)؛ «داستان زندگی دنیا مانند آبی است که از آسمان نازل کردیم، پس گیاهان و رویدنی‌های زمین از آنچه مردم و چهارپایان از آن می‌خورند، با آن آب درآمیخت و رشد و نمو یافت» (یونس: ۲۴)؛ «در زمین آب و مرتع پدید آورد برای بهره‌گیری شما و چهارپایان‌تان» (نازعات: ۳۱-۳۳). هر مسلمانی که درختی بکارد یا کشاورزی کند، در برابر هر مقدار از آن که انسان، پرند یا حیوانی بخورد، خداوند پاداشی مثل پاداش صدقه به وی خواهد داد (نوری، ۱۳۶۹: ۴۶۰). طبق آیات قرآن کریم حیوانات از حق حیات و وجود مساوی با انسان‌ها برخوردارند: «هر جنبه‌ای در زمین و هر پرند و پرنده‌ای در آسمان همگی طایفه‌ای مانند شما هستند» (انعام: ۳۸). در این آیه خداوند تمام جنبندگان، پرندگان و چرندگان را «امت»‌هایی مانند جوامع انسانی دانسته است.

- **سوء استفاده جنسی:** حیوانات نیز مانند انسان‌ها از مکان‌های پرخشونت و آسیب‌زا رنج می‌برند و مراقبت درمانی از قربانیان خشونت لازم است تا آن‌ها بتوانند بر اثرات سوء استفاده اعمال شده غلبه کنند یا حداقل آن‌ها را تسکین دهند. گاه از تهدید یا کشتن حیوان خانگی برای مهار زنان و کودکانی که مورد تجاوز جنسی قرار گرفته‌اند یا به دست آوردن نوعی ارضای جنسی استفاده می‌شود (Scheffer, 2019, pp. 56-64). به طور خلاصه آزارها شامل این موارد است: هرگونه رفتار جنسی یا تماس جنسی با حیوان؛ سازماندهی، ترویج، کمک یا انجام هرگونه خدمات پیشبرد عملی شامل رفتار جنسی یا تماس جنسی با حیوان برای هدف تجاری یا تفریحی؛ تحریک کودکان زیر ۱۴ سال به رابطه جنسی با حیوانات؛ فیلم‌برداری و توزیع تصاویر پورنوگرافی میان انسان و حیوان. در ایالات مختلف آمریکا مجازات‌های متعددی بر علیه آزار جنسی حیوانات وجود دارد. برحسب مورد، افراد مشمول جریمه نقدی بیش از ۲ تا ۲۵ هزار دلار، زندانی شدن یا بدون کار سخت یا بیش از ۵ سال یا هر دو، سلب حضانت دائمی همه حیوانات تحت پوشش آن‌ها و به‌طور کلی هر حیوانی، شرکت اجباری در برنامه‌های درمانی و روانشناسی با هزینه شخصی، محکومیت به کار داوطلبانه گاه بیش از ۵ سال در کلینیک دامپزشکی یا مراکز مراقبت از حیوانات و ... خواهند شد (Wisch, 2022).

۷. نتیجه‌گیری

به استناد قرآن کریم، اصل همه حیوانات به آب بازمی‌گردد؛ زیرا در تاریخچه تکاملی، جد چهارپایان اولیه گروهی از ماهیان دوتنفسی بوده‌اند. آن‌ها سپس دوزیستان را به وجود آورده‌اند و دوزیستان در نهایت به خزندگان، پرندگان و پستانداران تکامل یافته‌اند. بنابراین حیوانات همواره در کنار انسان و بخشی از زندگی او بوده‌اند و از آن‌ها به‌عنوان انعام و کمک الهی به انسان یاد شده است. دین اسلام، ابواب مختلف فقه اسلامی و سازمان‌های جهانی، تأمین رفاه جسمی و روحی حیوانات را مسئولیت اخلاقی تمامی انسان‌ها دانسته‌اند و رعایت حقوق آن‌ها به‌عنوان اصلی مهم در دستورکار شورای ملی حمایت از حیوانات، سازمان ملل متحد و قوانین تمامی کشورها ازجمله ایران قرار دارد. درحقیقت، این نوشتار در ابتدا به بررسی سیستم‌های پیچیده حسی حیوانات پرداخت که به آن‌ها امکان تفسیر دقیق محیط اطراف را می‌دهد. سپس با بررسی امکان رنج کشیدن و داشتن احساساتی همچون گرسنگی، ناراحتی، پریشانی و رفتارهایی مانند همکاری، فداکاری و تصمیمات آگاهانه وجود ادراک، اندیشه و شعور در حیوانات را اثبات کرد. در نهایت، با بهره‌گیری از آیات، روایات، کتب متعدد فقهی، مباحث زیست‌شناسی و بیانیه‌های جهانی، دامنه‌ای وسیع از حقوق حیوانات را برمی‌شمرد.

این حقوق شامل مواردی همچون تأمین غذا، آب، مسکن، بهداشت، سلامتی، نگهداری، آزادی، شادکامی و تولید مثل تا ممانعت از آزار، رنج دادن، صدمه زدن، بهره‌برداری بیش از حد و ... را دربرمی‌گیرد. امید است انسان‌ها با خواندن این مقاله بفهمند و یاد بگیرند که چگونه عادلانه و مهربانانه با حیوانات رفتار کنند.

منابع کتاب

- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، صحیح بخاری، ج ۳، لبنان: دارالفکر.
- بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۸۴)، تفسیر نسیم حیات، قم: آوای قرآن.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، ج ۸ و ۱۶، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- حکیمی، سید محمد (۱۳۹۱)، ترجمه الحیات، احمد آرام، ج ۲، تهران: دلیل ما.
- دیویس، ان‌بی، کربز جان (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر اکولوژی رفتار، عبدالحسین وهاب‌زاده، ج ۵، مشهد: جهاد دانشگاهی (دانشگاه فردوسی مشهد).
- شهید اول، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۲)، لمعه، علی‌رضا فیض، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پانزدهم.
- شیرازی، مکارم (۱۳۸۵)، تفسیر نمونه، ج ۱۵، قم: دار الکتب الاسلامیه.
- صاحب جواهر، محمد حسن بن باقر (۱۳۹۵)، ترجمه جواهر الکلام: ودیعه و عاریه، اکبر نایب‌زاده، تهران: خرسندی.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۳)، تفسیر المیزان، سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۳، قم: الجماعة المدرسین بقم المشرفه، مؤسسة النشر الاسلامی.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۵)، حقوق حیوانات در آیات و روایات، قم: فقه.
- قائمی، علی (۱۳۸۵)، در مکتب رسول رحمت حضرت محمد (ص)، قم: پیام مقدس.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۵)، اصول کافی، به کوشش صادق حسن‌زاده، ج ۴، تهران: قائم آل محمد.
- م. جعفرزاده، حسن (۱۳۸۶)، مجموعه کامل قوانین و آیین نامه‌های دامپزشکی، تهران: پلک.
- مترلینگ، موریس (۱۳۸۸)، زنبور عسل، مورچگان و موربان، ترجمه ذبیح‌الله منصوری، تهران: نگارستان کتاب.

متقى هندی، علاءالدين على (۱۴۰۹ق)، كنز العمال فى سنن الاقوال و الافعال، بيروت: مؤسسة الرسالة.

مجلسى، محمداقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لعلوم الأئمة الأطهار، ج ۶۵، بيروت: مؤسسة الوفاء.

نورى طبرسى، ميرزا حسين (۱۳۶۹)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۳، قم: آل البيت (ع).

وهابزاده، عبدالحسين (۱۳۸۵)، مقدمه‌ای بر اکولوژی رفتار، تهران: جهاد دانشگاهی مشهد.

مقاله

احمدى خواه، على (۱۳۹۱)، «حقوق حیوانات در سیره و سخن رسول رحمت»، معرفت، ش ۱۸۲، دوره ۲۱: ۹۷-۱۱۰.

باستانی، فاطمه و دیگران (۱۳۹۷)، «جایگاه حیوانات در نظام هستی از منظر فقه»، فقه و تاریخ تمدن، دوره ۴، ش ۴: ۱۳۰-۱۴۸.

بهرامی خوشکار، محمد و محمدحسین محمدی (۱۳۹۰)، «بررسی مباحث نوظهور در ذبح شرعی با ابزار جدید»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، ش ۸ و ۹: ۲۳۹-۳۲۱.

پورمحمدی، شیمایا (۱۳۸۴)، «گستره حقوق حیوانات در اسلام و غرب»، فقه و حقوق خانواده، ش ۴۰، ۱۳۶-۱۵۱.

زارع بیدکی، محمد و دیگران (۱۳۹۱)، «مروری بر جنبه‌های اخلاقی در پژوهش‌های حیوانی»، دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره یازدهم: ۵۷۸-۵۹۸.

حیدری، یوسف و رمضان مهدوی آزادبنی (۱۳۹۱)، «آفرینش انسان در قرآن کریم با توجه به تفسیر المیزان با نگاهی انتقادی به نظریه تکامل»، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۳، ش ۹: ۱۵۸-۱۲۱.

جوادى، محسن و اصغر مسعودی (۱۳۹۲)، «حقوق حیوانات از منظر اسلام»، پژوهش‌های اخلاقی، دوره ۴، ش ۲: ۲۱-۴۸.

دیباچى، سید محمدعلی و مسلم شوبکلالی (۱۳۹۰)، «واکاوی مسئله حشر حیوانات از دیدگاه ملا صدرا»، آیین حکمت، دوره ۳، ش ۱۰: ۳۳-۶۶.

ربیع نتاج، سید علی اکبر و دیگران (۱۳۹۴)، «شگفتی‌های آفرینش مورچه از منظر قرآن»، نهج البلاغه و علم، دوره ۹، ش ۱۹: ۹۱-۱۲۱.

رضایی آدریانی، ابراهیم و محمدجواد اسکندریلو (۱۳۹۴)، «شگفتی‌های آفرینش شتر از منظر قرآن و علم»، قرآن و علم، دوره ۹، ش ۱۹: ۱۲۱-۱۴۳.

رضایی، پروان (۱۳۸۹)، «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلامی از منظر نهج‌البلاغه»، معرفت اخلاقی، دوره ۱، ش ۳: ۱۴۵-۱۵۸.

زارع بیدکی، محمد و دیگران (۱۳۹۱)، «مروری بر جنبه‌های اخلاقی در پژوهش‌های حیوانی»، علوم پزشکی رفسنجان، دوره ۱۱، ش ۱۶: ۵۷۵-۵۹۸.

شمخی، مینا و دیگران (۱۳۹۹)، «بررسی تطبیقی اعلامیه جهانی حقوق حیوانات در غرب و اسلام با استناد به نامه ۵۲ نهج‌البلاغه»، پژوهشنامه نهج‌البلاغه، دوره ۸، ش ۳۰: ۱-۱۷.

عباسی، محمود (۱۳۹۴)، «الزامات حقوقی اسناد بین‌المللی در قبال بهداشت و سلامت عمومی و چالش‌های فراروی آن»، مجله علمی سازمان نظام پزشکی جمهوری اسلامی ایران، دوره ۳۳، ش ۲: ۱۳۸-۱۴۶.

عظیمی شندآبادی، علی (۱۳۹۸)، «شعور موجودات در قرآن و روایات (۴) تکلیف موجودات، چیستی و مراتب آن»، دانش‌ها و آموزه‌های قرآن، ش ۴: ۱۹-۱۴۰.

کلانتری ارسنجانی، علی اکبر (۱۳۸۱)، «فقه شیعه و حقوق حیوانات»، فقه، دوره ۹، ش ۳۳-۳۴: ۲۸۶-۲۴۷.

کرمی، محمد و حامد تقی‌زاده (۱۳۸۹)، «رفتار با حیوان آزمایشگاهی از منظر قرآن»، اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ۴، ش ۱: ۲۵-۳۰.

لطیفی، رحیم و محمدداود کریمی (۱۳۹۴)، «حشر حیوانات از منظر عقل و نقل»، کلام اسلامی، دوره ۲۴، ش ۹۶: ۸۷-۱۰۹.

مقیم‌حاجی، ابوالقاسم (۱۳۸۵)، «حقوق حیوانات در فقه اسلام»، فقه اهل بیت، ش ۴۸: ۱۳۸-۱۹۵.

وزیری فرد، سید محمدجواد و احمد اولیاییف (۱۳۹۳)، «ذبح و شکار، از منظر حقوق حیوانات در فقه شیعه»، شیعه‌شناسی، دوره ۱۲، ش ۴۷: ۲۰۱-۲۳۲.

وبگاه

«حقوق حیوانات در قانون مدنی»، <https://ivo.ir>، ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۰.

غفوریان، محمدحسین و دیگران، «اسلام و حقوق حیوانات»، شانزدهمین کنگره دامپزشکی ایران، دوره ۱۴، ش ۲، <https://civilica.com/doc/840499>، ۱۳۸۹.

«قوانین و آیین‌نامه‌های مصوب سازمان دامپزشکی کشور»، <https://ivo.ir>، ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۰.

Albernaz-Gonçalves, R., Olmos, G., & Hötzel, M. (2021). My pigs are ok, why change?-animal welfare accounts of pig farmers. *Animal*, 15(3), 100154 .

Allen, N. E., Appleby, P. N., Davey, G. K., Kaaks, R., Rinaldi, S., & Key, T. J. (2002). The associations of diet with serum insulin-like growth factor I and its main binding proteins in 292 women meat-eaters, vegetarians, and vegans. *Cancer Epidemiology and Prevention Biomarkers*, 11(11), 1441-1448.

Appleby, M., & Hughes, B. (1997). *Animal welfare.*, (CAB International: Wallingford, UK). In: University Press, Cambridge, UK.

Browne, E. (2012). Clowning around: why has the NSW Parliament failed to abolish exotic animal circuses. *Austl. Animal Protection LJ*, 7, 82.

Buono, M., & Viglino, M. (2018). Cetacean Paleobiology. *Ameghiniana*, 55(1), 134-135.

Caceres, P., Tizzani, P., Ntsama, F., & Mora, R. (2020). The World Organisation for Animal Health: notification of animal diseases. *Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics)*, 39(1), 289-297.

Chapouthier, G., & Nouët, J.-C. (1998). *The universal declaration of animal rights: comments and intentions*: Ligue Française des Droits de l'Animal.

Cleveland, D. A., Gee, Q., Horn, A., Weichert, L., & Blanco, M. (2021). How many chickens does it take to make an egg? Animal welfare and environmental benefits of replacing eggs with plant foods at the University of California, and beyond. *Agriculture and Human Values*, 38(1), 157-174.

de Witte, K. (2009). Development of the Australian Animal Welfare

- standards and guidelines for the land transport of livestock : Process and philosophical considerations. *Journal of veterinary behavior*, 4(4), 148-156.
- Duncan, I. J. (1997). Understanding animal welfare. *Animal welfare*, 19-31.
- Espinosa, R., & Treich, N. (202). Animal welfare: Antispeciesism, veganism and a "life worth living". *Social Choice and Welfare*, 56(3), 531-548.
- Fraser, D. (2008). Understanding animal welfare. *Acta Veterinaria Scandinavica*, 50(1), 1-7.
- Futuyma, D. J., & Kirkpatrick, M. (2005). Evolution. In: Sinauer Associates, Sunderland, MA.
- Garner, R. (2016). *Political animals: Animal protection politics in Britain and the United States*: Springer.
- Géraud, A. (1939). *Déclaration des droits de l'animal*: Bibliothèque A. Géraud.
- Gibson, M. (2011). The universal declaration of animal welfare. *Deakin L. Rev.*, 16, 539.
- Goding, H., & Raub, A. J. (1918). *The 28 Hour Law Regulating the Interstate Transportation of Live Stock: Its Purpose, Requirements, and Enforcement*: US Department of Agriculture.
- Harnad, S. (1991). Other bodies, other minds : A machine incarnation of an old philosophical problem. *Minds and Machines*, 1(1), 43-54.
- Harrison, T. M. (2014). *Forms of Sentience in Early Modernity*.
- Held, S. D., & Špinka, M. (2011). Animal play and animal welfare. *Animal behaviour*, 81(5), 891-899.
- Johansson-Stenman, O. (2018). Animal welfare and social decisions : Is it time to take Bentham seriously? *Ecological Economics*, 145, 90-103.

- Jones, G. (2005). Echolocation. *Current Biology*, 15(13), R484–R488.
- Kardong, K. V. (1995). *Vertebrates: comparative anatomy, function, evolution*. Retrieved from
- Kumar, G. V. (2021). Unit-2 Prevention of Cruelty to Animals Act, 1960. In: Indira Gandhi National Open University, New Delhi.
- Larijani, B., Phillips, C., Aramesh, K., Divsalar, K., Mobasher, M., Ashrafganjooei, N.,... Moosaabadi, J. M. (2008). Proposing a National Ethical Framework for Animal Research in Iran. *Iranian Journal of Public Health*, 37, 1–2.
- Lawrence, A., Appleby, M., & Macleod, H. (1988). Measuring hunger in the pig using operant conditioning: the effect of food restriction. *Animal Science*, 47(1), 131–137.
- Lucassen, S. (2017). *The use of animals in circuses and shows*. Paper presented at the dA Derecho Animal: Forum of Animal Law Studies.
- Mellor, D. (۲۰۱۵). Enhancing animal welfare by creating opportunities for positive affective engagement. *New Zealand veterinary journal*, 63(1), 3–8.
- Mellor, D. J. (2016). Updating animal welfare thinking: Moving beyond the “Five Freedoms” towards “a Life Worth Living”. *Animals*, 6(3), 21.
- Mellor, D. J., & Beausoleil, N. (2015). Extending the ‘Five Domains’ model for animal welfare assessment to incorporate positive welfare states. *Anim. Welf*, 24(3), 241.
- Müller-Schneider, T. (2013). Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. In *Hauptwerke der Emotionssoziologie* (pp. 50–54): Springer.
- Nekaris, K. A.-I., Campbell, N., Coggins, T. G., Rode, E. J., & Nijman, V. (2013). Tickled to death: analysing public perceptions of ‘cute’ videos of threatened species (slow lorises-Nycticebus spp.) on Web 2.0 Sites. *PloS one*, 8(7), e69215.

- Neumann, J.-M. (2012). The Universal Declaration of Animal Rights or the creation of a new equilibrium between species. *Animal L.*, 19, 91.
- OFFIC, H. (1986). Animals (Scientific Procedures) Act 1986. In (pp. 1 – 69): Her Majesty's Stationery Office London.
- Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2005). Mirror neuron: a neurological approach to empathy. In *Neurobiology of human values* (pp. 107–123): Springer.
- Rollin, B. E. (۲۰۰۴). The ethical imperative to control pain and suffering in farm animals. *The Well-Being of Farm Animals: Challenges and Solutions*, 1–19.
- Ruiz, L. S. (2018). Animal Welfare is a Major Public Health Concern. 1 – 27.
- Samad, T., Lozano-Gracia, N., & Panman, A. (2012). *Colombia urbanization review: amplifying the gains from the urban transition*: World Bank Publications.
- Scheffer, G. K. (2019). *Animal abuse: A close relationship with domestic violence*. Paper presented at the dA Derecho Animal: Forum of Animal Law Studies.
- Shriram, U., & Simmons, J. A. (2019). Echolocating bats perceive natural-size targets as a unitary class using micro-spectral ripples in echoes. *Behavioral neuroscience*, 133(3), 297.
- Sorabji, R. (2018). *Animal minds and human morals*: Cornell University Press.
- Špinka, M. (2019). Animal agency, animal awareness and animal welfare. *Animal welfare*, 28(1), 11–20.
- Tshewang, U., Tobias, M. C., & Morrison, J. G. (2021). Animal Rights and Protection. In *Bhutan: Conservation and Environmental Protection in the Himalayas* (pp. 155–197): Springer.
- Webb, L. E., Veenhoven, R., Harfeld, J. L., & Jensen, M. B. (2019). What

is animal happiness? *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1438(1), 62.

Wenzel, G. (2019). *Animal rights, human rights*: University of Toronto Press.

Wisch, R. F. (2022). Table of state animal sexual assault laws. *Michigan State University Animal Legal & Historical Center*.

Wise, S. (2000). *Rattling the Cage: Toward Legal Rights for Animals* Cambridge, Massachusetts, US: Perseus Publishing.

